

(2) ਅਜੀਵ ਜੋ ਪਦਾਰਥ ਚੇਤਨਾ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਖ, ਦੁੱਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਜੜ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਭੇਦ ਹਨ (1) ਧਰਮ (2) ਅਧਰਮ (3) ਅਕਾਸ਼ (4) ਪ੍ਰਦਗਲ (5) ਕਾਲ (3-4) ਪੁੰਨ ਤੇ ਪਾਪ - ਚੰਗੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪੁੰਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖਰਾਬ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਪ। ਸੰਪਤੀ, ਅਰੋਗਤਾ, ਰੂਪ, ਕੀਰਤੀ, ਪੁੱਤਰ, ਇਸਤਰੀ, ਲੰਬੀ ਉਮਰ ਆਦਿ ਸੁੱਖ ਦੇ ਸਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ, ਚੋਰੀ, ਪ੍ਰਿਗ੍ਰਹਿ, ਵਿਭਚਾਰ, ਕਸ਼ਾਏ ਆਦਿ ਸਭ ਪਾਪ ਹਨ।

ਕਰਮ ਅੱਠ ਹਨ : (1) ਗਿਆਨਾਵਰਨ (2) ਦਰਸ਼ਨਾਵਰਨ (3) ਵੇਦਨੀਆਂ (4) ਮੋਹਨੀਆਂ (5) ਆਯੂ (6) ਨਾਮ (7) ਗੋਤਰ (8) ਅੰਤਰਾਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਭੇਦ ਉਪਭੇਦ ਹਨ। (ਦੇਖੋ ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤੀ ਅਧਿਐਨ)

(5) ਆਸ਼ਰਵ : ਆਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੰਧ (ਚਿੰਬੜਨਾ) ਦਾ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਉਸ ਕਾਰਨ ਨੂੰ ਆਸ਼ਰਵ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਬਚਨ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੰਮ, ਜੇ ਸ਼ੁਭ ਹਨ ਤਾਂ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਹੀ ਆਸ਼ਰਵ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਹਰੀਭੱਦਰ ਸੂਰੀ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਵਾਰਤਾ ਸਮੁੱਚਿਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਖਿਆ ਹੈ :

“ਹਿੰਸਾ, ਝੂਠ, ਚੋਰੀ, ਵਿਭਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਗ੍ਰਹਿ ਇਹ ਪੰਜ ਅਤੇ ਤੱਤਵਾਂ ਪ੍ਰਤੀ (ਜੀਵ, ਕਰਮ, ਪਰਲੋਕ, ਮੁਕਤੀ) ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਕਸ਼ਾਏ (ਕਰੋਧ, ਮਾਨ, ਮਾਇਆ ਤੇ ਲੋਭ) ਇਹ ਪਾਪ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਰਹਿਮ ਕਰਨਾ, ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਚੋਰੀ ਨਾ ਕਰਨਾ,

ਬ੍ਰਹਮਚਰਜ ਪਾਲਣਾ ਅਤੇ ਖਿਮਾਂ, ਮਿਠਾਸ, ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਪੁੰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ ਤਪ ਵੀ ਹੈ।”

(6) ਸੰਬਰ : ਸੰਬਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ‘ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੋਕਨਾ’ ਮਨ ਨੂੰ ਪਾਪਾਂ ਵੱਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਰੋਕਨਾ ਸੰਬਰ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਨਮਾਂ (ਸੁਭਾਵਾਂ) ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ ਰੁਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਿਨਮ ਸੰਬਰ ਹੈ ਇਕ ਸਮਾਂ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਅਜਿਹਾ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ (ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਉਨ੍ਹਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਰਮ ਵੱਧ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਰਮ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿਣਗੇ, ਜੀਵ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸੰਬਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

(1) ਸੱਮਿਆਕਤ (2) ਅਵਰਤ-ਤਿਆਗ (3) ਅਪੁਮਾਦ (ਗਫਲਤ ਨਾ ਕਰਨਾ) (4) ਕਸ਼ਾਏ ਨੂੰ ਰੋਕਨਾ (5) ਯੋਗਾਂ (ਪਾਪਕਾਰੀ) ਦੀ ਤਿਆਗ।

(7) ਬੰਧ - ਕਰਮ ਦਾ ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਢੁੱਧ ਤੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਮੇਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਸਾਸਤਰ ਇਸੇ ਨੂੰ ਕਰਮ ਵਰਗਾਨਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਸੋਨੇ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਅਨੰਤਕਾਲ ਤੋਂ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਤਮਾ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕਰਮ ਵਰਗਾਨਾਂ ਦੇ ਪੁਦਗਲ ਅਨੰਤਕਾਲ ਤੋਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਤਮਾ ਨਾਲ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਰੂਪੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਧੂੜ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਹੱਟਣ ਨਾਲ ਸੋਨ ਚਮਕ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਆਤਮਾ ਕਰਮ ਦੀ ਧੂਲ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਚਮਕ ਹੋ

ਉਠਦੀ ਹੈ।

ਆਤਮਾ ਮੂਲ ਰੂਪ ਅਨੰਤ ਗਿਆਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਠ ਕਰਮਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਸਰੂਪ ਚੱਕ ਲਿਆ ਹੈ।

(8) ਨਿਰਜਰਾ : ਬੰਧੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਖੁਰ ਜਾਨਾ (ਝੜਨਾ) ਨਿਰਜਰਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਆਤਮਾ ਤੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰਦਗਲਾ ਦਾ ਅਨੰਤ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਬੰਧ ਚੱਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਆਤਮਾ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਨੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਜੋ ਕਰਮ ਭੋਗੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਉਹ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਿਰਜਰਾ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਨਿਰਜਰਾ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਤਪੱਸਿਆ ਹੈ। ਨਿਰਜਰਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ।

(1) ਅਕਾਮ (2) ਸਕਾਮ

(1) ਅਕਾਮ ਨਿਰਜਰਾ : ਜੋ ਤੱਪ ਕਿਸੇ ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਅਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਨਿਰਜਰਾ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਦਾ। ਅਗਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਤਪੱਸਿਆ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਜਰਾ ਅਕਾਮ ਨਿਰਜਰਾ ਹੈ।

(2) ਸਕਾਮ ਨਿਰਜਰਾ : ਸੱਮਿਅਕ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਪ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਅਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਹੀ ਨਿਰਜਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨਵੇਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਮੁਕਤ ਹੋ

ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(9) ਮੋਕਸ਼ ਤੱਤਵ : ਬੰਧ ਤੇ ਬੰਧ ਕਾਰਨ ਦਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਖਾਤਮਾ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਚਿੰਬੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਮੁਕਤੀ ਹੈ। ਕ੍ਰਿਤਸਤਰਕ ਰੰਗਿਆਂ ਮੋਕਸ਼ ਜਾਂ ਪਰਮਾਨਨਦੋਮੁਕਿਤ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਤੇ ਕਰਮਾ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਆਨੰਦ ਹੀ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ਜਦ ਆਤਮਾ ਸੰਬਰ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਉਣਾ ਰੋਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਦ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਕਾਰਨ ਸੂਖਮ ਤੇ ਸਖਲ ਦੋਹਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਲੋਕ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਿਧ ਅਵਸਥਾ ਜਾਂ ਮੁਕਤ ਅਵਸਥਾ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਲਿਆ ਬੀਜ ਬੇਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟਦਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਰੂਪੀ ਮੇਲ ਜਲ ਜਾਣ ਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਰੂਪੀ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਛੁੱਟਦੇ।

ਅੱਠਾਈਵਾਂ ਅਧਿਐਨ

ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਚਾਰ ਕਾਰਨਾਂ (ਗਿਆਨ) ਦਰਸ਼ਨ ਚਾਰਿੱਤਰ ਤੇ ਤਪ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਲੱਛਣ ਵਾਲੇ ਜਿੱਨਾਂ (ਸਰਵੱਗ) ਰਾਹੀਂ ਦੱਸੇ, ਸੱਚੇ ਮੋਕਸ਼ ਮਾਰਗ ਦੀ ਗਤੀ ਸੁਣੋ।।।

ਵਰਦਰਸੀ : (ਸੱਚ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਵਾਲੇ) ਆਤਮ ਜੇਤੂਆਂ ਨੇ ਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਚਾਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਤਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ (ਮੋਕਸ਼) ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।।।

ਇਸ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ, ਚਾਰਿੱਤਰ ਅਤੇ ਤਪ ਦੇ ਮਾਰਗ ਤੇ ਸਵਾਰ ਜੀਵ ਸਦ ਗਤੀ (ਊਂਚੀ ਜੂਨ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।।।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਵਿਚੋਂ ਗਿਆਤੀ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ (1) ਸ਼ਰੂਤ ਗਿਆਨ (2) ਮਤੀ ਗਿਆਨ (3) ਅਵਧੀ ਗਿਆਨ (4) ਮਨਪ੍ਰਯੱਵ ਗਿਆਨ (5) ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ (ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਸਰਵੱਗਤਾ)।।।

ਗਿਆਨੀ ਸਾਰੇ ਦਰੱਵ, ਗੁਣ ਅਤੇ ਪਰਿਆਦਿਆ ਦਾ ਜਾਣੂੰ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਾਨਣਯੋਗ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ।।।

ਦਰੱਵ, ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਆਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਦਰੱਵ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜੋ ਵਰਨ, ਗੰਧ, ਰਸ, ਸਪਰਸ਼ ਆਦਿ ਗਿਆਨ ਧਰਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਗੁਣ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ।।।

ਵਰਦਰਸੀ, ਜਿਨੇਂਦਰ ਨੇ ਧਰਮ, ਅਧਰਮ, ਆਕਾਸ਼, ਕਾਲ ਪੁਦਗਲ ਅਤੇ ਜੀਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇ ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਲੋਕ ਇਹ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ।।।

ਧਰਮ, ਅਧਰਮ ਅਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦਰਵਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਇਕ ਹਨ। ਕਾਲ ਪੁਦਗਲ ਅਤੇ ਜੀਵ ਇਹ ਤਿੰਨ ਦਰਵ

ਅਨੰਤ ਹਨ। 8।

ਗਤੀ (ਚਾਲ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ) ਧਰਮ ਧਰਵਦ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਸਥਿਤੀ (ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ) ਅਧਰਮ ਅਧਰਮ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਅਵਗਾਹਨਾ ਲੱਛਣ ਅਕਾਸ਼ ਹੈ। 9।

ਵਰਤਨਾਂ (ਪਰੀਵਰਤਨ) ਕਾਲ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਉਪਯੋਗ (ਚੇਤਨਾ) ਜੀਵ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ ਜੋ ਗਿਆਨ (ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ) ਦਰਸਨ (ਆਮ ਅਨੁਭਵ) ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 10।

ਗਿਆਨ, ਦਰਸਨ, ਚਾਰਿਤਰ, ਤੱਪ, ਵੀਰਜ (ਅਦਰਲੀ ਸ਼ਕਤੀ) ਅਤੇ ਉਪਯੋਗ (ਇਹ ਜੀਵ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ)। 11।

ਸਬਦ, ਆਵਾਜ਼, ਹਦ੍ਰੇਗ, ਚਮਕ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਛਾਂ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਚਮਕ, ਰੰਗ, ਰਸ, ਗੰਧ ਤੇ ਸਪਰਸ਼ (ਛੇ) ਇਹ ਪ੍ਰਦਗਲ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। 12।

ਮਿਲਣਾ, ਅਲੱਗ ਹੋਣਾ, ਸੰਖਿਆ, ਸ਼ਕਲ, ਆਕਾਰ, ਜੁੜਨਾ ਅਤੇ ਟੁਕੜੇ ਟੁਕੜੇ ਹੋਣਾ ਇਹ ਅਧਿਆਏ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। 13।

(1) ਜੀਵ (2) ਅਜੀਵ (3) ਬੰਧ (ਆਤਮਾ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੰਧ)
(4) ਪੁੰਨ (ਸੁਭ ਭਾਵ) (5) ਪਾਪ (ਅਸੁਭ ਭਾਵ) (6) ਆਸਰਵ (ਸੁਕ ਅਸੁਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ) (7) ਸੰਬਰ (ਆਸਰਵ ਤੇ ਰੋਕ) (8) ਨਿਰਜਰਾ (ਪਿਛਲੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ) (9) ਮੋਕਸ਼ (ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਛਟਕਾਰਾ) ਇਹ ਨੌ ਤੱਤ ਹਨ। 14।

ਜੀਵ ਅਜੀਵ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਭਾਵ ਪੂਰਵ ਜੋ ਸਰਧਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਿਅਕਤਵ ਹੈ। 15।

ਸਮਿਅਕ ਦਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ (1) ਨਿਸਰਗ ਰੁਚੀ

(2) ਉਪਦੇਸ਼ ਰੁਚੀ (3) ਆਗਿਆ ਰੁਚੀ (4) ਸੁਤਰ ਰੁਚੀ (5) ਬੀਜ
ਰੁਚੀ (6) ਅਭਿਗਮ ਰੁਚੀ (7) ਵਿਸਥਾਰ ਰੁਚੀ (8) ਕਿਰਿਆ ਰੁਚੀ
(9) ਸੰਖੇਪ ਰੁਚੀ (10) ਧਰਮ ਰੁਚੀ। 16।

ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਜੀਵ, ਅਜੀਵ,
ਪੁੰਨ, ਪਾਪ, ਆਸ਼ਰਵ ਸੰਬਰ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਰੁਚੀ (ਸ਼ਰਧਾ) ਹੀ
ਨਿਸ਼ੱਗ ਰੁਚੀ ਹੈ। 17।

ਜਿਨ ਭਗਵਾਨ ਰਾਹੀਂ ਵਿਖਾਏ ਅਤੇ ਦੱਸੇ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦਰਵ
ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸੇ ਵਿਚ “ਇਹ
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਹੈ।
ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਚੁਸਤ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਨਿਸ਼ੱਗ ਰੁਚੀ
ਹੈ। 18।

ਜੋ ਸਾਧਕ ਅਰਿਹੰਤਾਂ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਆਦਿ ਤੱਤਾਂ ਤੇ
ਸੱਚੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਰੁਚੀ
ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। 19।

ਜਿਸਦੇ ਰਾਗ, ਦਵੇਸ਼, ਮੋਹ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਢੂਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।
ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਆਗਿਆ ਰੁਚੀ ਹੈ। 20।

ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਸੂਤਰਾਂ ਟੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ
ਅਤੇ ਸ਼ਰੂਤ (ਗਿਆਨ) ਰਾਹੀਂ ਸਮਿਅਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੋ ਇਹ ਸੂਤਰ
ਰੁਚੀ ਹੈ। 21।

ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਤੇਲ ਦੀ ਬੂੰਦ ਫੈਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਸਮਿਅਕਤ ਦਾ ਇਕ ਪਦ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਫੈਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 22।

ਜਿਸਨੇ ਗਿਆਰਾਂ ਅੰਗ, ਪ੍ਰਕੀਰਨਕ, ਦਿਸ਼ਟੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸ਼ਰੂਤ

ਗਿਆਨ ਅਰਥ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਹ ਅਭਿਗੱਮ ਰੁਚੀ ਹੈ। 23।

ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਅਤੇ ਨੱਯ ਨਾਲ ਜੋ ਦਰਵਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਇਹ ਵਿਸਥਾਰ ਰੁਚੀ ਹੈ। 24।

ਦਰਸ਼ਨ, ਗਿਆਨ ਚਾਰਿੱਤਰ, ਤਪ, ਵਿਨੈ, ਸੱਚ, ਸਮਿਤੀ ਅਤੇ ਗੁਪਤੀ ਆਦਿ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਸੱਚੇ ਭਾਵ (ਦਿਲ ਤੋਂ ਰੁਚੀ) ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਰੁਚੀ ਹੈ। 25।

ਜੋ ਨਿਰਗਰੰਥ ਪ੍ਰਵਾਨਗ ਵਿਚ ਅਕੁਸ਼ਲ (ਅਨਜਾਣ) ਹੈ ਨਾਲ ਹੀ ਝੂਠੇ ਬਚਨਾਂ (ਸਿੱਖਿਆ ਉਪਦੇਸ਼) ਤੋਂ ਵੀ ਅਨਜਾਣ ਹੈ ਪਰ ਭੈੜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਹੀ ਤੱਤ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਇਹ ਸੰਖੇਪ ਰੁਚੀ ਹੈ। 26।

ਜਿਨ ਭਗਵਾਨ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸੇ ਆਸਕਤੀਕਾਏ ਧਰਮ (ਧਰਮ ਅਤੇ ਅਧਰਮ ਦਰੱਵ) ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਰੂਤ (ਸੂਤਰਾਂ) ਧਰਮ ਵਿਚ ਅਤੇ ਚਾਰਿੱਤਰ ਧਰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਰੁਚੀ ਵਾਲਾ ਹੈ। 27।

ਪਰਮਾਰਥ ਨੂੰ ਜਾਨਣਾ, ਪਰਮਾਰਥ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਸਮਿਅਕਤਵ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕੁਦਰਸ਼ਨ (ਝੂਠੇ ਲੋਕਾਂ) ਤੋਂ ਢੂਰ ਰਹਿਣਾ ਸਮਿਅਕਤਵ ਤੇ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ। 28।

ਚਾਰਿੱਤਰ ਸਮਿਅਕਤਵ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਸਮਿਅਕ ਚਾਰਿੱਤਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਿਅਕਤਵ ਤੇ ਚਾਰਿੱਤਰ ਇਕ ਸਾਥ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਚਾਰਿੱਤਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਿਅਕਤਵ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। 29।

ਸਮਿਅਕਤਵ (ਦਰਸ਼ਨ) ਬਿਨਾਂ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਗਿਆਨ,

ਬਿਨਾਂ ਚਾਰਿੱਤਰ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਚਾਰਿੱਤਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਸ਼ (ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਬਿਨਾਂ ਨਿਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 30।

(1) ਨਿਸੰਕਾ (ਸੱਕ ਰਹਿਤ) (2) ਨਿਆਕਸ਼ਾਸ਼ਾ (ਇੱਛਾ ਰਹਿਤ) (3) ਨਿਰਵਿਚਿਕਿਤਸਾ (ਧਰਮ ਦੇ ਫਲ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਕ) (4) ਅਮੁੜ ਦਿਸ਼ਟੀ (ਦੇਵ ਗੁਰੂ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਲੋਕ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ) (5) ਉਪਬ੍ਰਹਨ (ਗੁਣੀਜਨਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਾਲ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) (6) ਸਥਿਤਰੀ ਕਰਨ (ਮਜ਼ਬੂਤ) (8) ਵਾਤਸਲਯ (ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ) ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਨਾ (ਪ੍ਰਚਾਰ) ਇਹ ਅੱਠ ਸਮਿਆਕਤਵ ਦੇ ਅੰਗ ਹਨ। 31।

ਚਾਰਿੱਤਰ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। (1) ਸਮਾਇਕ (2) ਛੇਦੋ ਪ੍ਰਸਥਾਪਨੀਆ (3) ਪਰਿਹਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ੀ (4) ਸੁਖਮ ਸੰਪਰਾਏ ਅਤੇ (5) ਯਥਾ ਅਖਿਆਤ। 32।

ਪੰਜਵਾਂ ਯਥਾਅਖਿਆਤ ਚਾਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਸ਼ਾਏ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਛਦਮ ਅਵਸਥਾ (ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ) ਅਤੇ ਕੇਵਲੀ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰਿੱਤਰ, ਕਰਮ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨੂੰ ਖਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤੀਰਬੰਕਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰਿੱਤਰ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 33।

ਤੱਪ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ (1) ਬਾਹਰਲਾ (ਵਿਖਾਵੇ ਦਾ ਤੱਪ) ਅਤੇ (2) ਅੰਦਰਲਾ (ਬਾਹਰਲਾ)। ਤੱਪ 6 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰਲਾ ਵੀ 6 ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। 34।

ਆਤਮਾ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਜੀਵ ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਨ ਰਾਹੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਚਾਰਿੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ

ਆਸਰਵ (ਪਾਪਾ) ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੱਪ ਰਾਹੀਂ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। 135।

ਸਾਰੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਮਹਾਰਿਸ਼ੀ ਸੰਜਮ ਰਾਹੀਂ
ਪਿਛਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਕਰਕੇ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। 136।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ

ਗਾਥਾ 23.

11 ਅੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ :

- (1) ਅਚਾਰੰਗ
- (2) ਸੂਤਰ ਕ੍ਰਿਤਾਂਗ
- (3) ਸਥਾਨਾਂਗ
- (4) ਸਮਵਾਯਾਗ
- (5) ਭਾਗਵਤੀ
- (6) ਗਿਆਤਾ ਧਰਮ ਕਥਾਂਗ
- (7) ਉਪਾਸਕ ਦਸ਼ਾਂਗ
- (8) ਅੰਤਕ੍ਰਿਤ ਦਸ਼ਾਂਗ
- (9) ਅਨਤਰੇਪਾਤੀਕ ਦਸ਼ਾਂਗ
- (10) ਪੁਸਨ ਵਿਆਕਰਨ
- (11) ਵਿਪਾਕ

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਣਕ 30 :

- (1) ਚਤੁਸਰਨ
- (2) ਆਤੁਰਪ੍ਰਤਖਿਆਨ
- (3) ਭਗਤ ਪ੍ਰਗਿਆ
- (4) ਸੰਸਤਾਰਕ
- (5) ਤੰਦੂਲਵੈਚਾਰਿਕ
- (6) ਚੰਦਰ ਵੈਧਨ
- (7) ਦੇਵਿਦਰ ਸਤਵ
- (8) ਗਣੀ ਵਿੱਦਿਆ
- (9) ਮਹਾਪ੍ਰਤਖਿਆਨ
- (10) ਵੀਰਸਤਵ
- (11) ਅਜੀਵਕਲਪ
- (12) ਗਛਾਚਾਰ
- (13) ਮਰਨਸਮਾਧੀ
- (14) ਸਿਧ ਪ੍ਰਭਰਤ
- (15) ਤੀਰਥ ਉਦਗਾਰ
- (16) ਅਰਾਧਨਾ ਪਤਾਕਾ
- (17) ਦੀਪ ਸਾਗਰ
- ਪ੍ਰਗਤੀ
- (18) ਜੋਤਿਸਕਰਡੰਕ
- (19) ਅੰਗ ਵਿੱਦਿਆ
- (20) ਤੀਖੀ
- ਪ੍ਰਕੀਣਕ
- (21) ਪਿੰਡਨਿਯੁਕਤੀ
- (22) ਸਾਰਾਵਲੀ
- (23) ਪਰਿਅੰਤ ਸਾਧਨਾ
- (24) ਜੀਵ ਵਿਆਕਤੀ
- (25) ਕਵਚ
- (26) ਯੋਨੀ ਪ੍ਰਾਭਤ
- (27) ਅੰਗਲੁਚਿਕਾ
- (28) ਬੰਗਚੁਲੀਕਾ
- (29) ਬਿਧ ਚਤੁਰਸਨ
- (30) ਜਬੂ ਪ੍ਰਯਨਾ

(1) ਸਮਾਇਕ - ਸਮ ਭਾਵ ਰੱਖਣਾ, ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ, ਪਾਪਕਾਰੀ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਸਮਾਇਕ ਚਾਰਿੱਤਰ ਹੈ।

(2) ਛੇਡੋ ਪ੍ਰਸਥਾਪਨੀਆਂ - ਇਹ ਸਅਤਿਚਾਰ (ਦੋਸ਼ ਸਹਿਤ) ਤੇ ਨਿਅਤਿਚਾਰ (ਦੋਸ਼ ਰਹਿਤ) ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਲੱਗਣ ਤੇ ਦੀਖਿਆ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਸਅਤਿਚਾਰ ਹੈ। ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਤੇ ਹੀ ਸਮਾਇਕ ਚਾਰਿੱਤਰ (ਸਾਧੂਪੁਣਾ) ਛੱਡਣਾ ਨਿਅਤਿਚਾਰ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਹੈ।

(3) ਪਰਿਹਾਰ ਵਿਸ਼ੁੱਧੀ : ਇਹ ਇਕ ਖਾਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਹੈ।

ਜੋ ਨੇ ਸਾਧੂ ਮਿਲ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਚਾਰ ਸਾਧੂ ਗਰਮੀ ਵਿਚ ਵਰਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੇਲਾ (ਤਿੰਨ ਵਰਤ) ਤੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਸਰਦੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵਰਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਰ ਵਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਰਸਾਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਰਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜ ਵਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਰਤ ਖੇਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਯਵਿਲ (ਰੁੱਖਾ ਸੁੱਖਾ ਭੋਜਨ) ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਚਾਰ ਸਾਧੂ ਸੇ ਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਧੂ ਇਸ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਤਪਸਵੀ ਸਾਧੂ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਤਪ। ਤੀਸਰੇ ਮਹੀਨੇ ਵਾਚਨਾਅਚਾਰਿਆ (ਹਦਾਇਤਕਰਤਾ) ਤਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਚਨਾਅਚਾਰਿਆ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

(4-5) - ਸੂਖਮਸੰਪਰਾਏ ਸਥਾਅਖਿਆਤ - ਸਮਾਇਕ ਤੇ ਛੇਦ ਪ੍ਰਸਥਾਪਨੀਆਂ ਨਾਲ ਜਦ ਕੋਧ, ਮਾਨ ਮਾਇਆ (ਛੱਡ ਕਪਟ) ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਠੰਡੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਿਰਫ ਲੋਭ ਹੀ ਸੂਖਮ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਦਸਵੇਂ ਗੁਣਸਥਾਨ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਸੰਪਰਾਏ

ਚਾਰਿੱਤਰ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜਦ ਚਾਰ ਕਸ਼ਾਇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਠੰਢੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਯਥਾ ਅਖਿਆਤ ਚਾਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਵੀਤਰਾਗ ਚਾਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਯਥਾ ਅਖਿਆਤ ਚਾਰਿੱਤਰ 11ਵੇਂ ਗੁਣ ਸਬਾਨ ਵਿਚ ਅਤੇ 14ਵੇਂ ਆਦਿ ਗੁਣ ਸਬਾਨਾਂ ਤੱਕ ਯਥਾ ਅਖਿਆਤ ਚਾਰਿੱਤਰ ਹੈ।

(6) ਗੁਣ ਸਬਾਨ ਆਤਮ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਕ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ 29ਵੇਂ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵੇਖੋ।

ਗਾਥਾ 34

ਤਪ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

(1) ਅੰਦਰਲਾ ਤਪ (2) ਬਾਹਰਲਾ ਤਪ

(1) ਪ੍ਰਸ਼ਾਚਿਤ (ਭੁੱਲ ਦਾ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਨਾ) (2) ਵਿਨੈ (3) ਵੈਆਵਿਰਤ (ਸੇਵਾ) (4) ਸਵਾਧਿਆਏ (ਪੜ੍ਹਨਾ-ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ) (5) ਧਿਆਨ (ਯੋਗ) (6) ਵਿਉਤਸਰਗ (ਦੇਹ ਦਾ ਤਿਆਗ)

ਬਾਹਰਲਾ ਤਪ ਵੀ ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

(1) ਅਨਸਨ (ਵਰਤ) (2) ਉਨੋਦਰੀ (ਭੋਜਨ ਵਿਚ ਕਮੀ ਕਰਨਾ)

(3) ਭਿਕਸਾ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ (4) ਰਸਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ (5) ਕਾਈਆ ਰਾਹੀਂ ਆਸਣ ਆਦਿ ਕਰਨਾ (6) ਸੰਲੀਨਤਾ (ਇਸਤਰੀ, ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਹਿਜੜਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਥਾਂ ਤੇ ਰਹਿਣਾ)।

ਸਮਿਆਕਤਵ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਅਧਿਐਨ

ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ ਰੂਪੀ ਮਾਲਾ ਸੀ। ਉਤਰਾਧਿਐਨ ਸੂਤਰ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ 71 ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਬੜਾ ਸਰਲ, ਸੁੰਦਰ, ਅਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਛੁਹਣ ਵਾਲੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਮਨ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਜਮ ਤੋਂ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ? ਪੜ੍ਹਣ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੈ ? ਤਿਆਗ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਹੈ ? ਧਰਮ ਸ਼ਰਧਾ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਮਹਾਵੀਰ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਬਾਣੀ ਨੇ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਸਬੰਧ 14 ਗੁਣ ਸਥਾਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਠੀਕ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਮਝ ਸਕਣ।

ਧਿਆਨ

ਧਿਆਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਸ੍ਰਮਣ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਦੇਣ ਹੈ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੇ ਮੁੱਢਲੇ ਵੈਦਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਬੜੀ ਘੱਟ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਪਨਿਸ਼ਧ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਪਾਤੰਜਲੀ ਦੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਧਿਆਨ ਆਤਮਾ ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਖਾਸ ਅੰਗ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਦੋ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ। (1) ਚੁੱਲ (2) ਅਚੁੱਲ। ਚੁੱਲ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਅਤੇ ਅਚੁੱਲ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਚਿੱਤ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਬਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਚਿੱਤ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਹਨ।

- (1) ਭਾਵਨਾ : ਧਿਆਨ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ।
- (2) ਅਨੁਪਰੋਕਸ਼ਾ : ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ।

- (3) ਚਿੰਤਾ : ਆਮ ਮਾਨਸਿਕ ਚਿੰਤਨ (ਸੋਚ ਵਿਚਾਰ)

ਧਿਆਨ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਉਹ ਹਾਲਤ ਹੈ ਜੋ ਆਪਦੇ ਹੀ ਸਹਾਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਇਕਾਗਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਾਹਰੋਂ ਸੁੰਨ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾਗਰੂਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ। ਇਕੱਲਾ ਚਿੰਤਨ, ਮਨਨ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕਾਗਰ, ਚਿੰਤਨ, ਧਿਆਨ ਹੈ। ਭਾਵ ਕ੍ਰਿਆ ਧਿਆਨ ਹੈ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਦਾ ਲੀਨ ਹੋਣ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਸੁਭ ਤੇ ਅਸੁਭ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਝ ਖਾ ਕੇ ਜਾਂ ਨਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਬੈਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਨੂੰ ਵੀ ਜੈਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

ਧਿਆਨ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

- (1) ਆਰਤ (2) ਰੋਂਦਰ (3) ਧਰਮ (4) ਸ਼ੁਕਲ। ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਧਿਆਨ ਅਸੁਭ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਪਕਾਰੀ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦੋ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਰਾਸਤਾ ਵਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ।

(1) ਆਰਤ ਧਿਆਨ :

ਲੱਛਣ : (1) ਗੁੱਸੇ ਹੋਣਾ (2) ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ (3) ਹੰਝੂ ਬਹਾਉਣਾ

(4) ਵਿਲਾਪ ਕਰਨਾ।

(2) ਰੁੱਦਰ ਧਿਆਨ : ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਸਖਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

(ਉ) ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਬੰਧੀ : ਜੋ ਹਿੰਸਾ ਵਿਚ ਲਾਵੇ।

(ਅ) ਮਿਰਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬੰਧੀ : ਜੋ ਝੂਠ ਵਿਚ ਲਾਵੇ।

(ਇ) ਸੱਤੇ ਨੂੰ ਬੰਧੀ : ਜੋ ਚੋਰੀ ਵਿਚ ਲਾਵੇ।

(ਸ) ਸੁਰਖਾ ਨੂੰ ਬੰਧੀ : ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰੇ

ਲੱਛਣ :

(1) ਅਨੁਪਰਤਦੋਸ਼ : ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਾ ਹੋਣਾ।

(2) ਬਹੁਦੋਸ਼ : ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ।

(3) ਅਗਿਆਨ ਦੋਸ਼ : ਅਗਿਆਨ ਕਾਰਨ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨਾ

(4) ਆਮਰਨਤ ਦੋਸ਼ : ਮਰਨ ਤੱਕ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਾ

ਪਾਉਣਾ।

(3) ਧਰਮ ਧਿਆਨ : ਧਰਮ ਜਾਂ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ

(ਮਨ) ਦਾ ਲੱਗਣਾ ਹੀ ਧਰਮ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ।

(ਉ) ਆਗਿਆ ਵਿਚਯ : ਭਾਸ਼ਨ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਲਾਉਣਾ।

(ਅ) ਅਪਾਏ ਵਿਚਯ : ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਲਾਉਣਾ

(ਇ) ਵਿਪਾਕ ਵਿਚਯ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਬਾਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਲਾਉਣਾ।

ਲੱਛਣ :

- (1) ਆਗਿਆ ਰੁਚੀ : ਪ੍ਰਬਚਨ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣਾ
- (2) ਨਿਸਰਗ ਰੁਚੀ : ਸਹਿਜ ਹੀ ਸੱਚ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਣਾ।
- (3) ਸੁਤਰ ਰੁਚੀ : ਸੁਤਰ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਣਾ।
- (4) ਅਵਗਾੜ ਰੁਚੀ : ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ।

ਇਸ ਧਿਆਨ ਦੇ ਚਾਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਆਸਰੇ ਹਨ :

- (ਉ) ਵਾਚਨਾ : ਪੜ੍ਹਣਾ
- (ਅ) ਪ੍ਰਤਿਪ੍ਰਛਣਾ : ਸੰਕਾ ਢੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ
- (ਇ) ਪਰਿਵਰਤਨ : ਢੁਹਰਾਈ ਕਰਨਾ
- (ਸ) ਅਨੁਪਰੇਕਸ਼ਾ : ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਸੱਚ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ।

ਧਰਮ ਧਿਆਨ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਅਨੁਪਰੇਕਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ :

- (ਉ) ਏਕਤਵ : ਇਕੱਲੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ
- (ਅ) ਅਨਿੱਤ : ਹਰ ਚੀਜ਼ ਨੇ ਨਸਟ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੈ ਇਹ ਸੋਚਣਾ।
- (ਇ) ਅਸ਼ਰਨ : ਬੇ-ਆਸਰਾ ਹਾਲਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ।
- (ਸ) ਸੰਸਾਰ : ਸੰਸਾਰ ਚੱਕਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ।

ਸ਼ੁਕਲ ਧਿਆਨ : ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਹੀ ਸ਼ੁਕਲ ਧਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

- (ਉ) ਪਿਰਬਕ ਵਿਤਰਕ ਸਵਿਚਾਰੀ।
- (ਅ) ਇਕਤੱਵ ਵਿਤਰਕ ਅਵਿਚਾਰੀ।
- (ਇ) ਸੁਖਮਕ੍ਰਿਆ ਅਪ੍ਰਤਿਪਾਤੀ।
- (ਸ) ਸਮੁਛਿਨ ਕ੍ਰਿਆ ਅਨਿਵਰਤੀ।

ਧਿਆਨ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ। (1) ਸਹਾਰੇ ਵਾਲਾ (2) ਸਹਾਰੇ ਤੋਂ

ਰਹਿਤ। ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਸਾਮੱਗਰੀ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

(1) ਭੇਦ (2) ਅਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ

ਜਦ ਇਕ ਦਰੱਵ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪਰਿਆਏ ਦਾ ਅਨੇਕਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨਾਲ ਚਿੰਤਨ ਮਨਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਵ ਸਰੂਤ (ਪਹਿਲੇ ਗਿਆਨ) ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਨਾਲ ਅਰਥ ਵਿਚ ਤੇ ਅਰਥ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ ਅਤੇ ਮਨ, ਬਚਨ, ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਢੂਸਰੇ ਦਾ (ਕਾਗ) ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਕਲ ਧਿਆਨ ਦੀ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਿਖਕ ਤਿਰਕ ਸਵਿਚਾਰੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਜਦ ਇਕ ਦਰੱਵ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪਰਿਆਏ ਦਾ ਅਭੇਦ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਵੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ, ਅਰਥ, ਮਨ, ਬਚਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਢੂਸਰੇ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਾਰ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸੁਕਲ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਉਹ ਸਥਿਤੀ ਏਕਤਰ ਵਿਤਰਕ ਅਵਿਚਾਰੀ ਹੈ।

ਜਦ ਮਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਕ੍ਰਿਆ ਤੇ ਰੋਕ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਸਾਹ ਵਰੀਰਾ ਚੱਲਦਾ, ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਕ੍ਰਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਖਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਪ੍ਰਤਿਪਾਤੀ ਹੈ।

ਜਦ ਸੂਖਮ ਕ੍ਰਿਆ (ਸਾਹ) ਆਦਿ ਤੇ ਰੋਕ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਹਾਲਤ ਨੂੰ ਸਮੁਰਛਿੰਨ ਕ੍ਰਿਆ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨਿਵਰਤੀ ਹੈ। ਸੁਕਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਚਾਰ ਲੱਛਣ ਹਨ।

- (ੴ) ਅਵੱਖਬ : ਦੁੱਖ ਦਾ ਖਾਤਮਾ
- (ਅ) ਅਸਮੋਹ : ਸੂਖਮ ਪਦਾਰਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਮੂਰਖਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਦਾ।
- (ਇ) ਵਿਵੇਕ : ਸਰੀਰ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੇ ਭੇਦ ਦਾ ਗਿਆਨ
- (ਸ) ਵਿਉਤਸਰਗ : ਸਰੀਰ ਤੇ ਕੱਪੜੇ, ਭਾਂਤੇ ਪ੍ਰਤਿ ਲਗਾਵ ਦਾ ਖਾਤਮਾ।

ਸ਼ੁਕਲ ਧਿਆਨ ਦੇ ਚਾਰ ਆਲੰਬਨ (ਸਹਾਰੇ) ਹਨ।

- (ੴ) ਸਾਂਤੀ : ਖਿਮਾਂ
- (ਅ) ਮੁਕਤੀ : ਨਿਰਲੋਭਤਾ
- (ਇ) ਮਾਰਦਵ : ਮਿਠਾਸ
- (ਸ) ਆਰਜਵ : ਸਰਲਤਾ

ਸ਼ੁਕਲ ਧਿਆਨ ਦੀ ਚਾਰ ਅਨੁਪਰੋਕਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ :

- (ੴ) ਅਨੰਤ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਨੁਪਰੋਕਸਾ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ।

- (ਅ) ਵਿਪਰਿਨਾਮ ਅਨੁਪਰੋਕਸਾ : ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਤੀਜੇ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ।

- (ਇ) ਅਸੁਭ ਅਨੁਪਰੋਕਸਾ : ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਅਸੁਧ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ
- (ਸ) ਅਪਾਏ ਅਨੁਪਰੋਕਸਾ : ਦੌਸ਼ਾਂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ

ਆਗਮ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ :

- (1) ਪਿੰਡਸਥ (2) ਪਦਸਥ (3) ਰੁੱਪਸਥ (4) ਰੁਪਾਤੀਤ
- ਪਿੰਡਸਥ : ਇਸ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਿਰ, ਭੋਹਾਂ, ਤਾਲੂ, ਮੱਥਾ, ਮੂੰਹ, ਨੈਤਰ, ਕੰਨ, ਨਾਂਹਸਾਂ, ਦਿਲ ਤੇ ਨਾਭੀ (ਧੁਨੀ) ਦਾ ਸਹਾਰਾ

ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪੱਦਸਥ : ਇਸ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਪੱਦਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨਰਵ (28/2-16) ਅਤੇ ਯੋਗ ਸ਼ਾਸਤਰ (8/1-80) ਵਿਚ ਮੰਤਰ ਪੱਦਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਹੈ।

ਰੂਪਸਥ : ਇਸ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਅਰਿਹੰਤ ਜਾਂ ਵੀਡਰਾਗ ਦੀ ਸਕਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰੂਪਾਤੀਤ : ਇਸ ਧਿਆਨ ਸਹਾਰੇ ਰਹਿਤ ਸਿਰਫ਼ ਆਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲ, ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹੋਵੇ, ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਧਿਆਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ : ਧਿਆਨ ਸਤਕ ਵਿਚ ਮਰਿਆਦਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਯੋਰੀ ਧਿਆਨ ਰੱਖੇ :

(1) ਭਾਵਨਾ : ਗਿਆਨ, ਦਰਸ਼ਨ, ਚਾਰਿੱਤਰ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇ।

(2) ਪ੍ਰਦੇਸ : ਇਕਾਂਤ ਤੇ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬੇ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ।

(3) ਕਾਲ : ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ।

(4) ਆਸਣ : ਠੀਕ ਤੇ ਸੁਖਾਲਾ ਆਸਣ ਹੋਵੇ।

(5) ਆਲੰਬਨ : ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਹਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ।

(6) ਕਰਮ : ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਈ ਕਰਮ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

(7) ਧਿਆਏ : ਧਿਆਨ ਠੀਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੋਵੇ।

(8) ਧਿਆਤਾ : ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਧਿਆਨ ਸਤਕ ਰਾਬਾ (63) ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

(ਉ) ਅਪਮਾਦ : ਸਰਾਬ, ਵਿਸੈ, ਕਸ਼ਾਇ, ਨੀਂਦ ਤੇ ਵਿਰਥਾ ਇਹ ਪੰਜ ਪ੍ਰਮਾਦ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ।

(ਅ) ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ।

(ਇ) ਗਿਆਨ ਸੰਪੰਨ : ਜੋ ਗਿਆਨ ਭੰਡਾਰ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੋਵੇ ਇਹੋ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ।

(9) ਅਭੁਰੇਕਸ਼ਾ : ਭਾਵ ਸ਼ਾਸਤਰ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਤੇ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ।

(10) ਲੋਸ਼ਿਆ : ਲੋਸ਼ਿਆਵਾਂ ਸੁੱਧ ਹੋਣ।

(11) ਲਿੰਗ : ਲੱਛਣ ਚੰਗੇ ਹੋਣ।

(12) ਫਲ : ਧਰਮ ਦੇ ਫਲ ਪ੍ਰਤਿ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋਵੇ।

ਧਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ :

(1) ਗੁਰੂ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ (2) ਸਰਧਾ (3) ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ

(4) ਸਿੱਖਿਆ।

ਸੋਮਦੇਵਸੁਰੀ ਨੇ ਵੈਰਾਰ, ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੰਪਤੀ, ਸੰਗ ਸਾਬ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਚਿੱਤ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ, ਭੁੱਖ ਪਿਆਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਹਿਣ ਕਰਨਾ ਇਹ ਪੰਜ, ਧਿਆਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਹਨ। (ਯਸ਼ ਤਿਲਕ 8/40)

ਧਿਆਨ ਤਪ ਦਾ ਅੰਗ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਦਾ ਰਾਹ ਹੈ। ਕਰਮ ਮੈਲ ਢੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਰਹਿਤ ਧਰਮ, ਸਿਰ ਰਹਿਤ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ 10 ਹੈ। (ਰਿਸਿਭਾਸੀਤ 22/14)